

**Barša, Pavel a kol.: Dialog teorií. Filosofická dilemata
výzkumu mezinárodních vztahů. Praha: Sociologické
nakladatelství, 2009, 256 stran, ISBN: 978-80-7419-011-7.**

Pavel Dufek¹

Mohlo by se zdát zvláštní, že v časopise odborně se profilujícím na tématech empiricko-analytického typu a (středo)evropském prostoru se objevuje recenze na knihu o „filosofických dilematech výzkumu mezinárodních vztahů“. Posuzovat případnost recenze pouze podle názvu knihy a zdánlivé tematické nesouvislosti se zaměřením časopisu by však v tomto případě bylo velmi předčasné, a to přinejmenším ze dvou důvodů: Za prvé, recenzovaná kniha má významné přesahy do všech společensko-vědních oborů a teorie mezinárodních vztahů jsou v tomto ohledu „pouze“ vhodným výchozím bodem – také proto, že určitá nejistota v sebe-založení disciplíny vždy nutila teoretiky mezinárodních vztahů k hlubšímu promýšlení metateoretických (epistemologických a ontologických, plus metodologických) základů, na nichž jejich výzkum stojí. Z toho za druhé plyne, že ani empiricko-analytické paradigma k „provozování“ politické vědy není v tomto smyslu samozřejmé, respektive že politologii a příbuzné (pod)obory nelze od diskusí, jež se aktuálně vedou na poli jiných disciplín, smysluplně izolovat: Jak lakonicky uvádí Petr Drulák, „bez kvalitní metateorie není kvalitní empirie“ (s. 226).

Autorský tým působící na Ústavu mezinárodních vztahů (v abecedním pořadí Vít Beneš, Mats Braun, Petr Drulák, Jan Karlas, Michal Kořan, Ondřej Slačálek) předkládá pod editorským dohledem Pavla Barši soubor obsahově velmi hutných textů, v nichž se prolíná tematika (teorií) mezinárodních vztahů se zmiňovanými obecnějšími otázkami po povaze společenských věd. Ona „hutnost“ vyvěrá především ze snahy všech autorů, snad s výjimkou závěrečného textu P. Druláka, pojmut do svých příspěvků pět klíčových dilemat společenských věd, které v úvodním eseji nastiňuje Pavel Barša – a to jak v případě první části knihy, nazvané „Mezi teorií a praxí“ a věnované metateoretickému rozboru nejvýznamnějších soudobých proudů v oblasti teorií mezinárodních vztahů, tak v části druhé, která doplňuje sociálně-vědnou filosofickou perspektivu o pohled *filosofie vědy* bez přívlastků.

¹ Kontakt: Katedra politologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno; e-mail: dufek@fss.muni.cz.

V zajetí dilemat

Pětice ústředních dilemat je Baršou vymezena následovně: (1) *rozumění versus vysvětlení*, které v zásadě navazuje na německý *Methodenstreit* konce 19. století a jehož podstatou je otázka, zdali je možné, vhodné či dokonce nutné přistupovat ke studiu lidských společností a společenských jevů stejně (tj. zejména s využitím stejných metod a způsobu stavby teorií) jako k přírodnímu světu přistupují přírodní vědy. (2) Dilema *jednání versus struktura* vznáší otázku metodologické (v zásadě však ontologické) prvotnosti: Má být pro společenské vědce východiskem individuální konání, z něhož teprve vyvstávají sociální struktury, nebo je toto jednání plně nebo alespoň z výrazné části předurčeno právě již existujícími sociálními strukturami (institucemi, symbolickými rámci apod.)? (3) Prostřednictvím třetího dilematu, *historismus versus objektivismus*, se hlásí o slovo věčný spor univerzalizmu a partikularismu: Může společenská věda usilovat o transcendentálně platné a na konkrétním historickém, politickém, hospodářském, kulturním apod. kontextu nezávislé poznání, nebo je vždy nutně chycena v realitě/historii, imanentních strukturách a procesech, a tudíž se nemůže z této kontextuální pozice sama „vytáhnout za vlasy“ (pochopitelně za vědecky poměrně nekontroverzního předpokladu, že žádné metafyzické „háky“ nejsou k dispozici)? Zde se mimo jiné dostává do popředí konstruktivistické chápání jak společenské reality, tak samotného vědeckého bádání, v případě postmoderních přístupů dovedené k velmi radikálním anti-teoretickým závěrům.

(4) Ve čtvrtém dilematu, *pragmatismus versus scientismus*, přichází na přetřes vztah vědeckého zkoumání a společenské – zejména politické – praxe: Je vědecký diskurs natolik odlišný a natolik kvalitativně nadřazený diskursům laickým, politickým apod., že by mu měla náležet nejen role významného pomocného nástroje při řešení vznikajících/existujících sporů a konfliktů, nýbrž také pozice jejich hlavního arbitra, a především určovatele cílů, k nimž má společenské jednání směřovat? Jinak řečeno – má věda pouze konzultativní, nebo i autoritativní funkci? Zde můžeme připomenout scientistickou víru zralého Karla Marxe a na druhé straně rezervovanost a sebeomezování liberální politické ekonomie. (5) Konečně páté dilema, *odlišnosti versus určitosti*, se týká schopnosti dané teorie poskytovat *konkrétní* testovatelné, falzifikovatelné či alespoň platné výpovědi o sociální realitě při současném tlaku na „vypůjčování si“ poznatků z jiných vědních disciplín. Teorie, která si takto v zájmu větší konkrétnosti svých výpovědí půjčuje odjinud, tak přestává být svébytným teoretickým příspěvkem a stává se v lepším případě součástí komplementárního „vícezdrojového“ vysvětlení a v horším případě jedním z prvků eklektického teoretického guláše (tuto otázku dále rozpracovává v závěrečné kapitole celé knihy P. Drulák). Smazávání hranic mezi jednotlivými teoriemi se zároveň neblaze odráží na *úspěšnosti* té které

teorie – přičemž připomeňme, že úspornost (*parsimony*) je přinejmenším v přírodních vědách jedním z významných heuristických kritérií.

Všímavému čtenáři jistě neušlo, že odpovědi na jednotlivá dilemata *mobou* být vzájemně úzce provázané. Barša ukazuje, že pro řadu teoretiků mezinárodních vztahů je volba vysvětlující metodologie spjata s upřednostněním struktury před jednáním a objektivistického transcendentalismu před kontextuálním historismem; stejně tak „přirozeným“ se pak jeví krok směrem ke scientistickému pojetí vědeckého bádání (tento řetězec pochopitelně platí i v opačném gardu). Dilema odlišnosti a určitosti svým způsobem „zvnějšku“ zasahuje do čtyř předchozích: Například strukturalistické přístupy (v teoriích mezinárodních vztahů například realismus nebo Wallersteinova verze neomarxismu) musejí buď tvrdit, že dejme tomu rozhodování politiků je výsostně předurčeno povahou systému a psychologické, kulturní apod. faktory zde nehrají roli, nebo snahu o rozbor chování jednotek systému vyškrtnout ze zorného pole svého zájmu (v případě vnitrostátní politiky by takovým systémovým (spolu-)determinantem mohlo být například nastavení volebního a stranického systému; srov. Sartori 2001).

Obecnému výkladu pěti sociálně-vědních dilemat byla věnována rozsáhlejší pozornost proto, že následujících pět kapitol (Vít Beneš – Realismus, Jan Karlas – Liberalismus, Ondřej Slačálek – Marxismus, Mats Braun – Konstruktivismus a O. Slačálek – Postmodernismus) je co do svého obsahu utříděno právě podél linií stanovených těmito dilematy. Jedním „pětítahem“ tak bylo dosaženo dvou z pohledu recenzenta velmi pozitivních výsledků: Za první, jednotného výkladového rámce, který drží notoricky pluralistický obsah teorií mezinárodních vztahů uvnitř jasně definovaného a z povahy věci sdíleného metateoretického pole. Za druhé, daný rámec výrazně přispívá k pochopení komplexního vztahu mezi metateoretickou a teoretickou rovinou, navíc, jak již bylo naznačeno, s významnými přesahy mimo samotnou oblast (teorií) mezinárodních vztahů. Například výklad marxistických přístupů odhaluje prostřednictvím marxistického důrazu na teoretickou *odlišnost* důvod pro absenci intenzivnější diskuse s ostatními teoretickými směry, snad s výjimkou postmodernismu; postmoderní destrukce neutrality vědeckého jazyka se pak pro změnu snaží poukázat na jeho inherentní normativní zatíženost, a to i v případě – a *zejména* v případě – empiricky posazeného a pozitivismem ovlivněného výzkumu.

Co se týče jednotlivých kapitol první části knihy, zde již nepovažuji za nutné uchylvat se k jakkoliv podrobnější reprodukci jejich obsahu. Ve všech případech si autoři zvolili několik nejvýznamnějších představitelů jednotlivých teoretických směrů (realismus – Waltz, Mearsheimer, Walt, Schweller; liberalismus – Stein, Keohane, Moravcsik; marxismus – Wallerstein, Cox, Rosenberg; konstruktivismus – Guzzini, Wendt, Kratochwil; postmodernismus – Der Derian,

Ashley, Walker, Campbell), jejichž příspěvky následně zasadili do výše vyložené matrice. Lze konstatovat, že každý z autorů prokazuje na daném cca dvaceti až třicetistránkovém prostoru důkladnou znalost vybraného směru a zároveň schopnost syntetického zpracování teoretické a metateoretické roviny. Přesto bych rád vyzvedl dva texty Ondřeje Slačálka, které k nepochybné orientaci v soudobých diskusích přidávají i evidentní esejistickou zdatnost a suverénní autorské ochočení myšlenkových konstrukcí, jež mají obvykle tendenci rozbíhat se několika směry najednou.

V jednotlivých kapitolách se přitom vyjevují jemnější nuance Baršou nastíněných dilemat a jejich možného zřetězení: Tak například Alexander Wendt je klasifikován jako ontologický konstruktivista a zároveň epistemologický naturalista (konkrétně vědecký realista), což znamená, že navzdory přijetí teze o sociální konstruovanosti reality je přesvědčen o možnosti jejího objektivního poznání (s. 127 a n.). U Kennetha Waltze je pro změnu osvětlena jeho dvojaká pozice metodologického strukturalisty (chování jednotek-států je třeba vysvětlovat na základě povahy anarchického mezinárodního systému) a ontologického individualisty (neboť existence aktéra-státu předchází existenci struktury; ta vzniká jako nezamýšlený důsledek interakce aktérů) (s. 40), což vysvětluje, proč je i v rámci této jedné publikace řazen jednou do strukturalistického a jindy do individualistického tábora.² Obecně vzato se v pěti tematicky sevřených kapitolách otevírají nadmíru zajímavé souvislosti mezi jednotlivými dilematy i mezi ontologií a epistemologií jakožto konstitutivními součástmi metateoretické roviny bádání.

V závěrečné kapitole první části pak P. Barša shrnuje a syntetizuje nashromážděné poznatky a dává přesnější podobu v úvodu knihy naznačenému vztahu mezi řešeními jednotlivých dilemat. Klíčovou pozici přitom Barša přisuzuje dilematu třetímu (*historismus versus objektivismus*), jehož alternativy „do velké míry zahrnují, předurčují a reprezentují alternativy všech ostatních dilemat“ (s. 180). Zároveň z tohoto dilematu plynou bezprostřední důsledky i pro samotného sociálního vědce: Ten se pohybuje na ose definované na jedné straně objektivistickým nadčasovým teoretickým věděním *experta* a na straně druhé partikulárním, historicky zakotveným praktickým věděním *aktéra*. Pouze ve druhém případě si však může podle Barši uchovat i ambice spojené se substantivní (hodnotovou) racionalitou, a tudíž možnost aktivně se účastnit utváření společenské reality; daní za transhistorické teoretické zření a naprostou autonomii vědy ve vztahu k lokálním společenským kontextům je totiž omezení vědeckého působení na oblast *instrumentální*

² Zde se nabízí paralela s argumentací Hendrika Spruyta stran závislosti povahy moderního mezinárodního („mezistátního“) systému na vnitřních charakteristikách jeho jednotek, čili jeho historické a ontologické *nabodilosti* (srov. Spruyt 1994).

racionality. Lze se ovšem ptát, zdali zaujmutí teoreticko-zřecí pozice skutečně *nutně* vede k omezení se na otázku nalezení vhodných nástrojů k dosažení jinak – například politicky – stanovených cílů: Při propojení objektivismu/strukturalismu s determinismem ve věci svobodné vůle, což se alespoň na první pohled nejeví jako zcela absurdní myšlenka, se začínají vyjevovat i jisté normativní alternativy. Proč by takovýto typ poznání nemohl směřovat jednání, jež je mu navíc „podřízené“? Poznamenejme, že se v tomto hypotetickém příkladě nejedná o zavěšení na onen metafyzický „háček“, nýbrž o ex-post přiřazení určité metafyzické pozice, jíž se v důsledku možná nelze vyhnout (respektive se nelze vyhnout reflexi podobných metafyzických dilemat).

Od filosofie sociálních věd k filosofii vědy

Název druhé části knihy, „Metateoretické reflexe“, je, vzhledem k výše uvedenému, poněkud matoucí, protože metateoretickým úvahám bylo ve skutečnosti věnováno už předchozích 180 stránek. Dva zde obsažené příspěvky (Michal Kořan – Dilemata z pohledu filozofie vědy; Petr Drulák – Syntéza teorií cestou jejich destrukce) v každém případě doplňují předchozí perspektivu o pohled filosofie vědy, definované v současné době triádou pozitivismu, vědeckého realismu a pragmatismu/instrumentalismu. V případě Kořanova textu se jedná o jakousi meta-meta-reflexi, neboť autor chce ukázat, že výchozí sociálně-vědná dilemata ve skutečnosti nejsou tak úplně výchozí a lze je pojmut ještě z obecnějšího hlediska – tak například dovozuje, že formulace prvního dilematu *rozumění versus vysvětlení* je implicitně (vědecko-) realistická, neboť je formulována jako ontologický problém povahy sociální reality a z něj teprve vycházejícího rozhodnutí pro odpovídající epistemologické/metodologické nástroje. V pozitivistickém pohledu ovšem ztrácí toto dilema svoje opodstatnění, protože cíle i nástroje výzkumu jsou definovány epistemologicky prostřednictvím naturalistických výzkumných metod (které jsou pochopitelně *vysvětlující*), bez ohledu na – tak jako tak nepoznatelnou – povahu zkoumaného předmětu. Instrumentalisté se pro změnu vzdávají samotných ambicí získávat vědění „o sobě“ a jednotlivé alternativy dilematu se pro ně stávají pragmatickou volbou s ohledem na to, co od výzkumu očekávají.

Podobnou „dekonstrukci“ provádí i Kořan v případě dalších dilemat, což ovšem ve výsledku znamená, že na cca 35 stranách před čtenářem defiluje v podstatě kompletní filosoficko-vědní a filosoficko-sociálně-vědní problematika. Pokud jsem texty v první části knihy označil za „hutné“, pak nyní je namísto hovořit o hutnosti $\times 2$ – s vědomím, že je to zčásti dáno poměrnou obtížností samotného tématického pole. Důkladná pozornost nicméně odmění čtenáře mimo jiné

zajímavými vhledy do oblasti metateoretické sjednotitelnosti přírodních a sociálních věd, respektive jejich převoditelnosti na sdílenou rovinu. Pozastavil bych se ovšem nad tvrzením na adresu klasických realistů (M. Wight, R. Aron) ze s. 198, že „[n]ahodilost a jedinečnost událostí sociálního světa v jejich pojetí stojí pevně proti jakýmkoliv pokusům o kauzální teoretické vysvětlení“. Není úplně jasné, jak mohou zároveň sdílet „implicitně realistického ducha“, když cílem vědeckého realismu je odhalení „skutečných příčinných a generativních mechanismů“ (s. 196), což souvisí s principiálním přesvědčením o poznatelnosti esence reality.

Poslední text z pera Petra Druláka se podrobněji věnuje pátému dilematu (*odlišnost versus určitost*), přičemž možnost či nemožnost kombinování jednotlivých teorií je opět zasazena do filosoficko-vědní výměny mezi pozitivismem, vědeckým realismem a pragmatismem. Drulák se ve srovnání s předcházejícím příspěvkem věnuje mnohem omezenějšímu počtu témat, což má pozitivní vliv na přehlednost kapitoly; výstupem jeho úvah o překladu a propojování teorií je přesvědčení, že plodné výsledky můžeme očekávat až tehdy, sestoupíme-li z úrovně teorií na úroveň jednotlivých *konceptů* (pojmu), z nichž se tyto teorie skládají, a tyto pojmy – stát, moc, anarchie apod. – budeme znovu skládat dohromady do nového teoretického celku. Daní za tuto teoretickou pružnost se nicméně stává rozpad ideálu kumulativního vědění v rámci pevně ohraničených teorií; podle Druláka se však „[v]zhledem k dosavadním výsledkům této kumulace jedná (...) o oběť zanedbatelnou“ (s. 244). Lze jen spekulovat, zdali by byl takový závěr přijatelný i mimo specifickou oblast (teorií) mezinárodních vztahů – i vzhledem k tomu, že nastolené metateoretické a případně meta-meta-teoretické otázky na ni rozhodně omezeny nejsou.

Celkově tedy hodnotím předkládanou knihu velmi kladně: Přestože nejrozsáhleji z ní mohou těžit ti/ty, kdo se odborně zajímají o konkrétní oblast (teorií) mezinárodních vztahů, jako informativní a systematicky vystavěný soubor textů bude nepochybným přínosem pro každého, kdo si chce otevřít nebo rozšířit sociálně-vědné obzory. Proto se vyplatí číst knihu důkladně a pozorně a nenechat se zviklat občasným náporům vzájemně porůznu propojených „-ismů“, který je při shrnujícím zpracování této rozsáhlé metateoretické oblasti prakticky nevyhnutelný. V orientaci čtenářům notně pomůže i jmenný rejstřík, specifický tím, že mezi jednotlivé výskyty jmenných položek jsou zahrnuty i „pouhé“ odkazy na literaturu; to však v tomto případě není na škodu, ba naopak. Jako vždy platí, že k samotnému filosofování o (sociální) vědě není kompetentní každý, nicméně každý má možnost se z kompetentních textů něčemu přiučit.

Literatura

- Sartori, Giovanni (2001): *Srovnávací ústavní inženýrství. Zkoumání struktur, podnětů a výsledků*, Praha, SLON.
Spruyt, Hendrik (1994): *The Sovereign State and Its Competitors*, Princeton, Princeton University Press.